

OPEN ACCESS

Dva prostory, dva časy: rasová utopie Euclidese da Cunha

Šárka Grauová

Univerzita Karlova

TWO SPACES, TWO ERAS: RACIAL UTOPIA OF EUCLIDES DA CUNHA

The article overviews the genesis of the Brazilian War of Canudos and tries to shed some light upon Euclides da Cunha's way of fighting the scientific racism that condemned Brasil as a country of unbounded miscigenation. Starting from Gumplovitz's theory of „historic race“, Euclides da Cunha shows that the autochthonous inhabitants of sertão, separated from the coast as it was, actually did not form a hybrid and unstable race with Portuguese colonists, but a “living rock of Brazilian race”.

KLÍČOVÁ SLOVA:

Rasová věda — míšenectví — brazilská literatura

Racialism — miscegenation — Brazilian Literature

Když v 16. století začali Portugalci kolonizovat Nový svět, nedisponovali jako příslušníci malého národa vojenskou ani početní silou nutnou k osídlování vnitrozemí. Brazilské *sertão*¹ proto zůstávalo dlouho krajinou nepoznanou. „O šíří brazilského území směrem do hloubi země (*sertão*) nepojednávám, neboť není až dosud nikoho, kdo by je prochodil, a to z nedbalosti Portugalců, kteří jsou sice velicí dobyvatelé, svých území však nevyužívají, ale spokojují se tím, že se škrábou podél moře jako krabi,“ napsal roku 1627 ve svých *Dějínách Brazílie* bahijský františkán Vicente do Salvador.²

Pomineme-li jezuitské misijní osady, rozvíjela se brazilská kultura až do objevení zlata a drahých kamenů v oblasti Minas Gerais na samém konci 17. století výlučně na pobřeží. Protiklad pobřeží — vnitrozemí byl ale konstitutivní i nadále: po Salvadoru se druhým hlavním městem Brazílie nestala Vila Rica de Ouro Preto, kulturní a správní centrum těžební oblasti, nýbrž přímořské Rio de Janeiro, a to právě proto, že pobřeží a vnitrozemí představovaly dva různé typy osídlení³ s odlišnou přítomností

1 Etymologie slova *sertão* je nejistá. Podle některých se slovo *sertão* vyskytovalo již v portugalštině konce 15. století a označovalo vnitrozemské oblasti. Podle jiných pochází z kimbundského slova *muceltão*, resp. z jeho zkomolené podoby *certão*, označujícího středo-zemní, vnitrozemské místo.

2 Salvador 1918, s. 19.

3 Srov. Freyre 2004.

Evropy. Ztvárňovaly však i mnohé další protiklady, jako například civilizace versus barbarství, pokrok versus zaostalost, kultura versus příroda, temné pudy a tajemství versus světlo rozumu, náboženská víra/pověra versus věda či síla versus zákon. Tyto dva světy žily po staletí vcelku pokojně vedle sebe, jejich frontální srážku vyvolaly až univerzální nároky modernity a přijetí lineárního pokroku jako jediné žádoucí sociální dynamiky.

EXEMPLÁRNÍ KONFLIKT

Roku 1895 obyvatelé městečka Canudos v hloubi semiaridního bahijského sertão — v jehož podmínkách rostou keře, nikoli však stromy —, chtěli převzít trámy na stavbu nového kostela, které si objednali u obchodníka v Juazeiru — jak je příznačné pro svět sertão, dvě stovky kilometrů daleko. Ten jim však předem zaplacené zboží po dohodě s místním soudcem nedodal. Venkované pohrozili, že si pro své trámy dojdou a vezmou si je třeba silou — a představitelé místní správy na ně pozvali vojenskou výpravu čítající tři důstojníky a 113 vojáků. Ke střetu došlo v Uauá, přes padesát kilometrů od Canudosu. Přestože armáda ztratila jen asi deset mužů a Canudských padlo kolem stovky, vojáci nepokračovali v útoku, ale vzali nohy na ramena a obratem se vrátili do Juazeira. Canudští si tak hned zkraje vysloužili pověst neporazitelných. Ta postupem času nabyla takřka bájných rozměrů, zejména když primitivní venkované bez moderní výzbroje porazili na hlavu také druhou vojenskou výpravu o šesti stovkách po zuby ozbrojených vojáků a policistů se dvěma děly — a posléze i výpravu třetí, již se účastnilo na 1300 mužů s šesti děly v čele s plukovníkem Moreirou Césarem, který během střetu sám zahynul.

Městečko Canudos se svými negramotnými obyvateli představovalo vše, co brazilská republika, vyhlášená roku 1889, odsoudila k nebytí. Canudos, usazené ve vádí řeky Vaza-Barris, totiž vzniklo spontánním pohybem obyvatel následujících charismatického lidového kazatele známého jako Antonio Conselheiro (muž, který se narodil jako Antonio Vicente Mendes Maciel a před odchodem do sertão působil jako učitel a advokát chudých, sám sebe označoval přízviskem Peregrino — Poutník). Conselheiro, který se v Canudosu usadil roku 1893, nevybízel své stoupence k ničemu špatnému: snažili se žít podle lidově vykládaného evangelia a při svém putování po sertão se zaměřovali na opravy a výstavbu kostelů. Potíže nastávaly na jiné úrovni: kolem Conselheira vznikla komunita těch nejchudších, která byla — tak jako dříve v jiných oblastech Latinské Ameriky jezuitské redukce — alternativou k životu společnosti víceméně podřízené světské a duchovní moci. Conselheirovi stoupenci navíc přibývali tak rychle, že se v celé oblasti začalo nedostávat pracovních sil. Kamenem úrazu bylo i to, že jejich vůdce považoval republiku za dílo Antikrista, vyznával posátnost monarchie a věřil v její návrat.

„Trója z hlíny“, jak svérázné dvacetitisícové městečko v jednom ze svých oblíbených oxymór později označil Euclides da Cunha, byla v městském tisku líčena jako ohnisko mezinárodní monarchistické kontrarevoluce se sídlem v New Yorku, Paříži a Buenos Aires. Sám Cunha, absolvent frankofilní vojenské akademie, tuto chudinskou kolonii v článku napsaném pro deník *Estado de São Paulo* nazval podle ohniska roajalistického a klerikálního povstání proti mladé francouzské republice

„Naše Vendée“. Canudské líčil jako zpátečníky, kteří se snažili svrhnout republiku a s ní pohřbít všechny naděje na pozdvižení Brazílie mezi civilizované země. A právě na základě tohoto článku byl horlivý vyznavač republikánských ideálů roku 1897 vyslán do bahijského sertão, aby jako zvláštní válečný korespondent sledoval čtvrtou výpravu, jíž se v čele se čtyřmi generály a jedním maršálem účastnilo 6 160 vojáků a 421 důstojníků.

Ve svých reportážích Cunha nejprve vyjadřoval nadšenou podporu republice, krutost vojáků a míra lidského utrpení, jehož byl v sertão svědkem, jím však otřásl natolik, že poslední dny boje již na vlastní oči neviděl. Po necelých třech týdnech vyhlazovací války náhle onemocněl a okamžitě se vrátil do Ria, vzal si čtyřměsíční zdravotní dovolenou a na otcově statku začal jako vyznání vin vypělé, pobřežní Brazílie psát knihu, jež vyšla pod titulem *Vnitrozemí. Válka o Canudos* (Os sertões. Campanha de Canudos, 1902) — více než šestisetstránkový svazek, který se přes značnou nestravitelnost stal povinnou četbou pro každého, kdo se jakkoli zajímá o největší zemi Latinské Ameriky.

„NEVYHNUTELNÉ ROZDRCENÍ SLABÝCH PLEMEN SILNĚJŠÍMI“

Tragická historická epizoda v Canudosu se pro Cunhu během práce na knize stala metonymií konfliktu většího a hrozivějšího, v němž se neutkávaly lokální síly, ale který byl dán „univerzálními zákony“ a Brazilci v něm byli obsazeni do „jedinečné role nevědomých žoldáků“.⁴ To, co zprvu vypadalo jako střet dvou řádů, pokročilejšího pobřežního a zaostalejšího vnitrozemského, se nakonec ukázalo jako vzájemné zrcadlení dvojího barbarství: „Auditorova ulice [v Rio de Janeiru] si nezadala se zastrčeným místem v caatinge.“⁵ Tak jako se conselheirovci ze všech sil bránili emisarům republiky, plenili zfanatizovaní riodejaneirští občané, rozrušení neúspěchem třetí vojenské výpravy, redakce monarchistických novin. Ti, kteří bojovali za republiku, měli na prsou obrázek maršála Floriana Peixota a uctívali jeho památku podobně jako jagunčové Dobrého Ježíše. Velitel Moreira César, který si z války s Paraguayí odnesl přízvisko Hrdlořez a jehož epileptické záchvaty zásadně ovlivnily osud celého tažení, byl zase moderním protějškem Antonia Conselheira a toho, co by podle Cunhy doboví lékaři prohlásili za „usoustavněné delirium“.⁶ A tak bychom mohli pokračovat.

Cunha, dobře obeznámený se soudobými vědeckými teoriemi, studoval učení o rasovém a klimatickém determinismu, jehož zastánci viděli v etnicky pestré brazilské společnosti tropickou laboratoř rozkladu a rasové degenerace. Nutným logickým důsledkem takto založeného uvažování bylo poznání, že hybné síly dějin odsoudily k úpadku a zániku Brazílii jako takovou — a válka v Canudosu s jejími oboustranně páchanými zvěrstvy byla názornou ukázkou neúprosnosti a surovosti tohoto dějinného procesu.

4 Cunha, 2016, s. 11.

5 Tamtéž, s. 332. Caatinga, chudá oblast periodicky sužovaná suchem, je jediný výlučně brazilský biotop. Nachází se z velké části na území sertão v rozloze asi 850 000 čtverečních kilometrů.

6 Cunha 2016, s. 146.

Monumentalita *Vnitrozemí*, triadicky rozvrženého do částí „Země“, „Člověk“ a „Boj“, plyne právě z tušení exemplárního významu střetu v Canudosu a z vědomí úlohy spisovatele, který o něm podává zprávu. Pokud totiž Cunha chápe v hegelovském duchu Brazílii s jejími míšeneckými a mísíciemi se kulturami (běložsko-indiánskou ve vnitrozemí a běložsko-černošskou na pobřeží) jako zemi obývanou národem bez dějin, je *Vnitrozemí* způsob, jak se do těchto dějin přece jen vepsat: jeden z těch, které běh světa smete ze scény jakožto slabé a podřadné, tu zpravuje svět o důležité události, v níž se tento univerzální pohyb vyjevil.⁷ V tomto smyslu můžeme za vši pozitivistickou erudicí tušit duši romantika, do posledního dechu protestujícího proti nezvratnému osudu.

Má-li ovšem literární dílo něčeho takového dosáhnout, musí jeho forma odpovídat velikosti dějů. Proto Cunha nerozvíjí své původní novinářské reportáže, nepokouší se o historickou rekonstrukci událostí ani neusiluje o vědeckou studii. Opírá se sice o veškeré dostupné dobové vědění a bez milosti provádí čtenáře dalšími a dalšími poznatky z organické chemie, mineralogie, geologie, botaniky, architektury, stavebního inženýrství, geografie, experimentální fyziky, klimatologie, antropologie, sociologie, národopisu, náboženství, sociální psychologie a mnoha dalších vědních odvětví, ale přetavuje je v totální literární dílo, v němž se věda snoubí s uměním.⁸

„ŽIVOUcí SKÁLA NAŠEHO PLEMENE“

Vnitrozemí, pojednávající na různých úrovních o sváru protikladů, je ovšem samo prostoupeno protiklady. Tím největším je zřejmě rozpor mezi racialistickými doktrínami a mnohdy sympatizujícím popisem sertaňanů, kteří se navzdory vědeckým teoriím i drsným životním podmínkám ve střetu s vládním vojskem jako slabí a degenerovaní rozhodně nejevili. (Čtenáři tu mimoděk vytane na mysl Montaignův esej „O kanibalech“, v němž je úvodem citován Pyrrhův výrok o Římanech: „Nevím sic, co je to za barbary, ale rád vojska, které před sebou vidím, není barbarský ani v nejmenším.“)⁹

Cunhova babička byla *cabocla*, indiánská míšenka z bahijského sertão, a spisovatel svůj vzdáleně indiánský původ, čitelný z jeho tváře, komentoval v několika příležitostných básních. Proto možná tak jako další jeho současníci podvědomě hledal, kde deterministé nechali škvíru, kudy by se sertaňané mohli prosmyknout do zapovězené budoucnosti. Cestu mu ukázalo dílo rakouského sociologa Ludwiga Gumplowicze, především jeho kniha *Rasový boj* (*Der Rassenkampf*, 1883).

Gumplowicz, původem polský Žid, nebyl zastáncem biologicky chápaného rasismu a Cunhu z jeho myšlenek oslovila především polygenetická teorie, podle níž jednotlivá lidská plemena vznikala v evolučním vývoji nezávisle na sobě, a zajímává

7 K tomuto tématu viz Facioli 1998, s. 35nn.

8 „Svazek umění a vědy [...] je dnes nejvyšším tñhnutím lidského myšlení,“ napsal Cunha na obhajobu nesčetných technických termínů — „aristokratů jazyka“ — použitých ve *Vnitrozemí* literárnímu kritikovi Josému Verísimovi krátce po vydání knihy. In Galvão, Walnice Nogueira-Galloti, Oswaldo (eds.) 1997, s. 143.

9 Montaigne 1995, s. 221.

myšlenka „historické rasy“. Ta se podle Gumpłowicze rodí sociokulturní obdobou přírodního procesu, v němž si silnější skupiny sice podmaňují slabší, ale prostřednictvím trvalého sváru nakonec dosahují biologické jednoty a vytvářejí stabilní, nikoli míšenecky hybridní rasu. Plémě je tedy pro Gumpłowicze historicky vzniklá etnická kolektivita, která je výsledkem, a nikoli strůjcem dějinného procesu.¹⁰

Nehostinné sertão, uvažuje Euclides da Cunha, představuje specifický uzavřený prostor, který stojí mimo pohyb lidského vývoje. „Canudos bylo kolem dokola velmi příhodně obemknuto horami. Byla to závorka; byl to hiát. Bylo to vakuum. Neexistovalo,“¹¹ píše v souvislosti s beztrestností zločinů spáchaných na území zcela z dohledu státní moci. Právě proto, že se v sertão čas ještě nedal do pohybu, lze v něm pozorovat dávná stadia zpřítomněných dějin. Cunhova kniha má tedy i vlastní vědecký přínos: přináší očitě svědectví o tom, co Evropané znají jen ze starých kronik.

Cesta do sertão proto není ani tak cestou v prostoru jako cestou v čase. A čas je také klíčem k sertão se vším, co je modernímu člověku nesrozumitelné: je to sice jiný svět, ale je to svět, který můžeme pochopit, protože „kopíruje historické vzory“.¹² Čas-nečas uchoval v sertão Portugalsko 16. století s jeho náboženským fanatismem, z něhož se zrodil mimo jiné sebastianismus — víra v nesmrtelnost a „druhý příchod“ krále, který údajně padl roku 1578 v osudové bitvě tří králů u marockého Ksar el-Kébiru, ale jeho tělo nebylo nikdy nalezeno. Nalezneme tu však i jiné epochy. Hliněné domky v Canudosu připomínají „chýše Caesarových Galů“¹³ a Conselheirova apokalyptická mystika má zase obdobu v časech, kdy se utvářela náboženství — včetně „prvních dní církve, kdy se v poslední fázi římského světa všudypřítomný gnosticismus tyčil jako povinný přechod mezi pohanstvím a křesťanstvím“.¹⁴ Společnost sertão tedy není degenerovaná, jak tvrdí deterministé, nýbrž anachronická — od společností na pobřeží ji dělí několik století. „Neotesaný mystik“ Antonio Conselheiro, jehož hlavu vojáci odvezli do metropole ke kranio-metrickému zkoumání, tak byl vlastně „živá zkamenělina“¹⁵ — člověk nikoli nutně šílený, ale žijící v „mentálním stadiu starobylých typů našeho druhu“.¹⁶

Podle dnes vyvrácené polygenetické teorie bylo sertão v 16. století, před příchodem Portugalců, osídleno obyvatelstvem autochtonního původu. Svou odděleností od okolního světa představovalo ideální podmínky pro to, aby se svár silnějších a slabších odehrával bez vnějších vlivů, „bez nebezpečí migrací a křížení“.¹⁷ Na rozdíl od pobřeží parazitujícího na historicky se vyvíjející Evropě, kde vzniklo neustálené „plémě míšenců“ se všemi negativy, která z toho plynou, skýtalo vnitrozemí ve svém bezčasí možnost pomalého etnického srůstání domorodých Indiánů s příchozími Evropany. Tam, kde doboví učenci a cestovatelé po Brazílii, jako byli Arthur Gobineau nebo Louis Agassiz, viděli jen zpitvoření charakteristických europoidních znaků, našel

10 Srov. Sedláček [online].

11 Cunha 2016, s. 512.

12 Cunha 2016, s. 179.

13 Cunha 2016, s. 174.

14 Cunha 2016, s. 146.

15 Termín Luciany Murariové. In Murari 2007, s. 103.

16 Cunha 2016, s. 145.

17 Cunha 2016, s. 102–103.

Euclides da Cunha „dávne, silné plémě jasně určených rysů, neproměnných ani ve vážných krizích“.¹⁸ Proto může říci: „Sertaňan je především silný.“¹⁹

Z dějů popisovaných v „Boji“ běhá dodnes mráz po zádech. V době, kdy Evropa ještě věřila, že člověka lze kulturou zbavit jeho temných pudů, Cunha ukazuje, čeho je *Homo sapiens* bez ohledu na stupeň svého vývoje schopen. I příslušníci vyspělejšího světa, než jaký existuje v sertão, jsou pouze „orukavičkování a pokrytí tenkým nátěrem kultury“.²⁰ Přesto má *Vnitrozemí* svého hrdinu. Je jím honák v koženém kabátci, který se podobá řeckému Titánovi nebo dávnému rytíři v brnění. Jako člověk vrostlý do místního kraje, drsného tak, že v něm slabí nemohou obstát, je to na první pohled nevzhledný „Herkules-Kvasimodo“. Ve chvíli, kdy je třeba přejít do akce, však dojde k proměně: „z prachspřesté postavy těžkopádného neotesance se znenadání vyloupne dominantní stránka mocného titána, který překvapivě vyvine nevídanou sílu a hbitost“.

„V této nerozlišené sloučenině — Brazilci — jsem našel cosi stálého,“ hodnotí výsledek svého interpretačního úsilí Euclides da Cunha v poznámce k druhému vydání knihy, „rezistentní bod připomínající růstovou částici v počátku krystalizace. A bylo jen přirozené, že připustíme-li odvážnou a povzbuzující domněnku, že naším cílem je národní integrita, viděl jsem v těch statných caboclech silové jádro naší budoucí konstituce, živou skálu našeho plemene“.²¹

Cunha to v době ovládané diskriminujícími determinismy ještě nevysloví, ale o málo pozdější myslitelé, jimž nevědomky otvíral cestu, už ano: na rozdíl od unavené Evropy je Brazílie mladá země — země, v níž to nejlepší teprve zraje. Krystalizující brazilské plémě je toho důkazem.

BIBLIOGRAFIE

- Cunha, Euclides da. *Os sertões. Campanha de Canudos*. Walnice Nogueira Galvão (ed.). São Paulo: Ubu Editora-Edições SESC, 2016.
- Facioli, Valentim. „Euclides da Cunha: Consórcio de ciência e arte (Canudos: o sertão em delírio)“. In Brait, Beth (ed.): *O sertão e os sertões*. São Paulo: Arte & Ciência, 1998.
- Freyre, Gilberto. „Pomezí a plantáže.“ In Housková, Anna (ed.): *Druhý břeh Západu. Iberoamerika jako soužití kultur*. Praha: Mladá fronta, 2004, s. 148–163.
- Galvão, Walnice Nogueira — Galloti, Oswaldo (eds): *Correspondência de Euclides da Cunha*. São Paulo: Edusp, 1997.
- Galvão, Walnice Nogueira. „O epos da modernização“. *Luso-Brazilian Review*, 1994, roč. 31, č. 1.
- Galvão, Walnice Nogueira. *O Império do Belo Monte. Vida e morte de Canudos*. São Paulo: Fundação Perseu Abramo, 2001.
- Montaigne, Michel. „O kanibalech.“ In Eseje. Přeložil Václav Černý. Praha: Erm, 1995.
- Murari, Luciana. *Brasil, ficção geográfica. Ciência e nacionalidade no país d'Os sertões*. São Paulo: Annablume, 2007.
- Salvador, frei Vicente do: *História do Brasil*. Rio de Janeiro–São Paulo: Weiszsflog Irmãos, 1918.

18 Cunha 2016, s. 104.

19 Cunha 2016, s. 115.

20 Cunha 2016, s. 332.

21 Cunha 2016, s. 556.

Sedláček, Jan. „Darwinismus sociální“.

In Nešpor, Zdeněk R. (ed.). *Sociologická encyklopedie*. [online]. [cit. 2017-12-20].

Dostupné z: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Darwinismus_soci%C3%A1ln%C3%AD>

Ventura, Roberto. „Canudos como cidade iletrada: Euclides da Cunha na urbs

monstruosa.“ *Revista de Antropologia*, roč. 40, č. 1, 1997.

Ventura, Roberto. *Euclides da Cunha: esboço biográfico*. São Paulo: Companhia das Letras, 2003.

Ventura, Roberto. *Os sertões*. São Paulo: Publifolha, 2002.

Šárka Grauová (* 1965) vystudovala anglickou a portugalskou filologii na FF UK, kde také obhájila doktorskou práci *Překlad jako kulturní fenomén: George Steiner: Po Babelu*. Vyučuje portugalsky psané literatury v Ústavu románských studií FF UK. Překládá z angličtiny a portugalštiny (mj. G. Steiner, Machado de Assis, M. de Andrade, V. Ferreira, Ch. Buarque, Lima Barreto). Ve spolupráci s nakladatelstvími Torst a Triáda řídí edici Lusobrazilská knihovna, v níž vycházejí díla portugalských a brazilských autorů.

E-mail: Sarka.grauova@gmail.com

Tato práce vznikla za podpory projektu Kreativita a adaptabilita jako předpoklad úspěchu Evropy v propojeném světě reg. č.: CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734, financovaného z Evropského fondu pro regionální rozvoj.